

NURANƏ ALLAHVERDİYEVA
ADPU-nun Quba filialının müəllimi
Quba, Lütfizadə, №4
nurane.ava93@gmail.com

AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ SİNTAKSİSİN TƏDRİSİ ZAMANI ŞAĞIRDLƏRİN QARŞILAŞDIĞI ÇƏTİNLİKLƏR VƏ ONLARIN ARADAN QALDIRILMASI

Xülasə

Azərbaycan dilinin tədrisi prosesi hər zaman olduğu kimi müasir dövrümüzün də əsas məsələlərindən biridir. Bilik və bacarıqların şagirdlər tərəfindən mənimsədilməsində kurikulum təliminin əsas konsepsiyaları çərçivəsində müasir texnologiyalar əsasında dərslərin və tədris prosesinin gedişatına nail olmaq lazımdır. Bu məqsədlə məqalədə məhz orta məktəblərdə qrammatika təliminə məxsus olan predmetlərin öyrədilməsinə məxsus əsas müddəalar öz əksini tapmışdır. Həm orta, həm də ali məktəblərdə qrammatik təhlil linqvistik təhlilin digər növlərindən daha çox istifadə olunur. Dilçilər bunu əvvəllər dilçiliyin qrammatika termini ilə ifadə olunması ilə əlaqələndirirlər.

Orta məktəbdə aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, həm morfologiyanın, həm də sintaksisin tədrisində şagirdlər bir sıra çətinliklərlə qarşılaşırlar. İlk olaraq bunun səbəbi morfoloji və sintaktik kateqoriyaların, cümlə üzvü ilə nitq hissəsi anlayışının, morfoloji və sintaktik sualın qarışdırılması, fərqli xüsusiyyətləri düzgün müəyyən edə bilməməsidir. Şagirdlərdə Azərbaycan dili dərslərində qrammatik vərdişlərin yaradılması, inkişaf etdirilməsi və qarşıya çıxan çətinliklərin aradan qaldırılması orta məktəbin qarşısında duran başlıca vəzifələrdəndir. Qrammatik təhlil aparan zaman bir-biri ilə qarışdırılan, fərqləndirilməkdə çətinlik törədən problemli mövzular nəzəri-təcrübi cəhətdən nəzərdən keçirilməlidir.

Açar sözlər: *bilik, bacarıq, metodika, qrammatika, metod*

Azərbaycan dilində aparılan təhlil növlərindən olan sintaktik təhlilin mərkəzində sintaksis bəhsində öyrədilən elmi-nəzəri məlumatlar dayanır. Tədris prosesi zamanı yaranan çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün müqayisə üsulundan istifadə etmək daha əlverişlidir. Sintaksisin tədrisində cümlə üzvlərinin, cümlə üzvlərinin ifadə vasitələrinin, quruluşunun müəyyən edilməsində ortaya çıxan çətinlikləri belə qruplaşdırmaq olar:

1. Sabit söz birləşmələri ilə sərbəst söz birləşmələrinin cümlədəki rolunun səhv müəyyən edilməsi;
2. Sabit söz birləşmələrinin tərkib hissələrinin parçalanması və ayrılıqda təhlilə cəlb edilməsi;
3. Təyin və tərizi-hərəkət zərfliliyinin, az, çox, xeyli qeyri-müəyyən miqdar sayları ilə ifadə olunan təyinlərin kəmiyyət zərflilikləri ilə qarışdırılması;

4. Yerlik, yönlük və çıxışlıq hallarında olan vasitəli tamamlıqlarla yer zərfliklərinin düzgün müəyyən edilməməsi;

5. İsmi birləşmələrin və feili birləşmələrin sintaktik rolunun düzgün müəyyənəndirilməməsi;

6. Adlıq, yiyəlik, yönlük, çıxışlıq hallarına qoşulan qoşmaların cümlə üzvü kimi quruluşunun düzgün verilməməsi.

Sintaksisin tədris zamanı belə çətinliklərin aradan qaldırılmasına kömək edən ən yaxşı vasitə sintaktik təhlildir. Bu təhlilin köməyiylə qoyulan məqsədə nail olmaq mümkün olur.

Frazeoloji birləşmələrlə sərbəst söz birləşmələrinin təhlili ilə bağlı çətinliklər onların nəzəri əsaslarının düzgün mənimsədilməməsi ilə bağlıdır. Ayrı-ayrı nümunələrin köməyi ilə sabit və sərbəst söz birləşmələrinin xüsusiyyətləri dərinlən mənimsədilsə, şagirdlər bunu dərk etməyə çətinlik çəkməyəcəklər.

Nümunə: *Onun atası gecə-gündüz demədən çalışır, kirpiyi ilə od götürürdü.* Onun atası gecə-gündüz demədən nə edir? - çalışır, kirpiyi ilə od götürürdü. Hər ikisi xəbərdir, çalışır-feili xəbərdir, feillə ifadə olunub, quruluşca sadədir; kirpiyi ilə od götürür - feili xəbərdir, frazeoloji birləşmə ilə ifadə olunub, quruluşca sadədir. *Kirpiyi ilə od götürür* birləşməsinin quruluşca sadə olmasını müəllim bu ifadənin parçalanmaması, ekvivalentinin *yorulmaq, çox işləmək* anlayışlarının olması ilə əlaqələndirir.

Gecə-gündüz demədən kim çalışır, kirpiyi ilə od götürür? - onun atası - mübtədadır, üçüncü növ təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunub, quruluşca mürəkkəbdir.

Cümlənin təhlilində onun atası və kirpiyi ilə od götürmək birləşmələri müqayisə edilməlidir. Şagird hər ikisinin oxşar cəhətlərində öyrənir ki, həm sərbəst, həm sabit söz birləşməsi iki və daha artıq sözün birləşməsi ilə yaranır, hər ikisinin komponentləri arasında sintaktik əlaqə olur. Birləşmələr arasındakı fərqləri isə müəllim qruplaşdıraraq verilən nümunə əsasında izah etməlidir.

Feili frazeoloji vahidlərin quruluşu barəsində fikirlər müxtəlifdir. Türkoloq N.A.Baskakov feili frazeoloji vahidləri həm «tərkibi feillər», həm də «mürəkkəb feillər» adlandırır. Türkoloqlardan A.N.Kononov feili frazeoloji vahidləri mürəkkəb feillərə daxil edir. S.Cəfərov, Z.Budaqova və digərləri feili frazeoloji vahidləri mürəkkəb feilin bir növü hesab edirlər. A.Ələkbərov feili frazeoloji vahidləri mürəkkəb feil hesab etməyin əleyhinə olmuşdur [3, s. 264].

I növ təyini söz birləşmələrinin quruluşu əsasında yaranan mürəkkəb zaman zərfləri var ki, onların birini tərəfi cümlə üzvü kimi təyin ola bilmir. Çünki məntiqi cəhətdən parçalanma mümkün olmur. ***Bu il böylə qılam dersən, gələn il dəxi həm böylə...*** (İ.Nəsimi)

Yerlik, yönlük və çıxışlıq hallarında olan vasitəli tamamlıqlarla yer zərfliklərinin düzgün müəyyən edilməməsi sintaktik təhlil zamanı qarşıya çıxan

mübahisəli məsələlərdən biridir. Zərfliyi tamamlıqdan fərqləndirmək üçün cümlə üzvlərinin semantik xüsusiyyətlərinə, funksiyalarına nəzər salmaq lazımdır. Tamamlığın izahı veriləndə qeyd olunur ki, tamamlıqlar hərəkətin icrası zamanı yaranan hərəkətin başladığı, istiqamətləndiyi **obyekti** bildirir. Zərflilər isə feili və ismi xəbərlərə aid olub hərəkətin tərzini, zamanını, yerini, miqdarını, səbəbini, məqsədini və s. bildirir. Deməli, hər ikisinin özünəməxsus semantik xüsusiyyəti var. Bunların fərqlərini də izah etmək üçün iki fərqli nümunə üzərində işləmək lazımdır. **Kəndin son küçəsində** tüstüsü səmaya qalxan tonqal qalanmışdı. *O, sahildə saatlarla dənizə baxırdı. Kəndin son küçəsində* hərəkətin yerini bildirir və yer zərfliyidir. Qalanmışdı feili də tonqalın qalandığı məkanı tələb edir, birləşmədə olan kənd və küçə sözləri də lüğəvi mənasına görə məkan bildirir. *-Də* şəkilçisi məkan mənasını daha da dəqiqləşdirir, qalanmışdı feili də dinamik feil olduğu üçün məkan tələb edir. **Dənizə** sözü ismin yönük halı ilə işlənib, ancaq məkan bildirmir, obyekt bildirir. *Nəyə baxır?* sualı ilə yanaşı, *haraya baxır?* sualını da vermək olur. Amma xəbər statik hərəkət olduğuna görə məkan yox, obyekt tələb edir.

Bəzən **ilə** və **üçün** qoşmaları olan sözlərin cümlə üzvü kimi tamamlıq və zərflik rolunda işlənməsində dolaqşılıq yaranır. *İlə* qoşması qoşulduğu sözlə obyekt məzmunu yaradır və tamamlıq rolunda çıxış edir. Məsələn, *O, gözləri ilə həmin adam olmadığını deyirdi.* Əgər *ilə* qoşması qoşulduğu sözlə birlikdə məkan, tərz mənası bildirərsə, zərflik rolunda çıxış edir.

Üçün qoşması qoşulduğu sözlə birlikdə vasitəli tamamlıq kimi çıxış edir. Məsələn, *Analar qız bəsləmiş, İgid oğlanlar üçün.* Məsdər, məsdər tərkibləri, *-dığı*⁴ şəkilçili feili sifət və feili sifət tərkiblərinə əlavə edilərək səbəb, məqsəd zərfliyi vəzifəsini daşıyır. Beləliklə, onları fərqləndirmək üçün semantikasına nəzər salmaq lazımdır.

Sözün leksik semantikasi və morfoloji əlaməti onun cümlə üzvü kimi funksiyasını müəyyənləşdirməyə kömək edir [14, s. 128].

Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında məna əlaqələrinin müəyyən edilməsində, komponentlərin qrammatik quruluşunda, tabesiz mürəkkəb cümlənin özünün müəyyənləşməsində bir sıra çətinliklər yaranır.

a) *Bir-birinə bənzər olan zaman, ardıcılıq, səbəb-nəticə əlaqələrinin müəyyən edilməsi ilə yaranan çətinliklər;*

b) *Komponentləri sadə və tabeli mürəkkəb cümlədən yaranan tabesiz mürəkkəb cümlələrin müəyyən edilməsi ilə yaranan çətinliklər;*

c) *Tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentlərinə aid ortaq sözlərin və üzvlərin müəyyən edilməsi ilə yaranan çətinliklər;*

ç) *Həmcins üzvlərdən ibarət geniş cümlələrin tabesiz mürəkkəb cümlədən fərqləndirilməsi;*

d) *Qarşılaşdırma bağlayıcıları ilə yaranan cümlələrin fərqləndirilməsi.*

Bir-birinə bənzər olan zaman, ardıcılıq, səbəb-nəticə əlaqələrinin müəyyən edilməsi ilə yaranan çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün əvvəlcə nəzəri məlumatlar dərinləşdirilməli, daha sonra fərqli məqamların dərk edilməsi yollarına nəzər salınmalıdır. Bu cümlələri sintaktik təhlilə cəlb edək:

Qocalıq sözünü deyəndə Qüdrətin dili titrədi, dizləri əsdi (Ə.Vəliyev); At arabası Qaraoğlan stansiyasına çatır, poçt təhvil verilir, kağızlar ünvanına yetirilirdi (Ə.Vəliyev); Dünya müharibəsi düşmüş və güzəran çətinləşmişdir (H.Nəzərli).

Birinci cümlədə baş verən hadisələr eyni zaman daxilindədir. İcra edilən işlər bir-birinə intonasiya ilə bağlanıb. Cümlələrin yerini dəyişsək də, məzmununda heç bir dəyişiklik olmaz. Tabesiz mürəkkəb cümlənin bütün komponentlərinin xəbərləri indiki zamandadır.

İkinci cümlə üç komponentdən ibarət ardıcılıq əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədir. Digər cümlə kimi burda da zaman anlayışı var, amma burdakı hadisələr ardıcıl zamanla sadalanır. Buna görə də komponentlərin yerini dəyişdirmək olmaz, çünki hadisələr məntiqi yerinə yetirilir. Ardıcılıq müəyyən etmək üçün cümlələrin əvvəlinə **sonra**, **daha sonra** sözlərini əlavə edib dəqiqləşdirmək olar. Deməli, hər ardıcılıq əlaqəli cümlədə zaman var, amma zaman əlaqəli cümlədə ardıcılıq olmur.

Üçüncü cümlə intonasiya ilə bağlanan, iki komponentli səbəb-nəticə əlaqəli cümlədir. Səbəb-nəticə əlaqəsi ilə ardıcılıq əlaqəsi bir-birinə oxşardır və onların fərqləndirilməsində çətinliklər ola bilər. Öncəliklə səbəb-nəticə əlaqəli cümlələrdə birinci tərkib hissədəki hadisə nəticəsində ikinci tərkib hissədəki nəticə yaranır. Burda səbəb-nəticə əlaqəsini dəqiq etmək üçün **nəticədə** sözünü əlavə etmək lazımdır. Ardıcılıq əlaqəsindən fərqli olaraq səbəb-nəticə əlaqəli cümlədə komponentlərin sayı iki olur. Deməli,

□ *Səbəb-nəticə əlaqəli cümlələrin ikinci tərkib hissəsinin əvvəlinə nəticədə sözünü;*

□ *Ardıcılıq əlaqəli cümlələrdə ikinci tərkib hissəyə sonra sözünü artırmaq lazımdır.*

Hər üç mənə əlaqəsi mənimsədildikdən sonra şagirdlərə qarışıq cümlələr təqdim edib onları qruplaşdırmaq tapşırığı vermək nəzəriyyənin təcrübədə tətbiqini möhkəmlətməmiş olar.

Hadisələr	
<i>Eyni zamanda baş verir.</i>	
<i>Ardıcıl zamanda baş verir.</i>	
<i>Biri hadisənin səbəbini, digəri nəticəsini bildirir.</i>	

Tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentlərinə aid ortaq sözlərin və üzvlərin işlədilməsi belə bir fikir formalaşdırır ki, belə cümlələr quruluşca sadədir.

Nəzəri məlumatın çatdırılmasında məqsədyönlü üsullar, sintaktik təhlil bu problemlərin aradan qaldırılmasında səmərəli nəticələr verir. Məsələn, *Yay gələndə bağlarda həyat qaynayır, çal-çağır səsi ətrafı bürüyür, şən qəhqəhələr duyğuları qanadlandırır*. Üç komponentdən ibarət tabesiz mürəkkəb cümlədə feili bağlama tərkibli zaman zərfliyi cümlələrin ortaq üzvüdür. Həyat nə vaxt qaynayır? - **yay gələndə**, Çal-çağır səsi ətrafı nə vaxt bürüyür?- **yay gələndə**, Qəhqəhələr duyğuları nə vaxt qanadlandırır? - **yay gələndə**.

Həmcins üzvlərdən ibarət geniş cümlələrin tabesiz mürəkkəb cümlələrdən fərqləndirilməsi sintaktik təhlil zamanı qarşıya çıxan çətinliklərdəndir. Ən çox da həmcins mübtəda və həmcins xəbərlə cümlələrdə bu müşahidə edilir. Bu qarışıqlığın səbəbi cümlənin qrammatik əsasını düzgün müəyyən edə bilməməkdir. Cümlələrə diqqət edək: *Yağış yağdı, torpağı islatdı; Yağış yağdı, torpaq islandı*. Bu cümlələrin sintaktiki təhlili zamanı müəyyən olunur ki, birinci cümlə sadə cümlədir, çünki bir qrammatik əsası var. Bir mübtəda iki xəbəərə aiddir, yağan da yağışdır, torpağı isladan da. İkinci cümlə isə quruluşca mürəkkəbdir, iki qrammatik əsası var. Cümlə bəhsinin tədrisində sintaktik təhlillərin aparılması zamanı fəndaxili inteqrasiyanın yaradılması mövzunun möhkəmləndirilməsinə şərait yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. A.Həsənov, Ə.Abdullayev, Y.Seyidov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 2007
2. Azərbaycan dilinin qrammatikası. 1-ci hissə. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı. Bakı, 1960.
3. B.Xəlilov. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, 2008
4. B.Xəlilov. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. Bakı, 2016
5. C.Cəfərov. Nitq hissələrində keçid prosesləri və konversiya. Bakı, 2009
6. Ə.Abdullayev. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlələr. Bakı, 1964
7. Ə.Abdullayev. Sintaksisin aktual məsələləri. Bakı, 1987
8. Ə.Əhmədov. Linqvistik təhlil bacarıqları aşılmasının elmi-metodik əsasları. Bakı, 1997
9. Ə.Tanrıverdi. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 2010
10. F.Cəlilov. Mürəkkəb cümlə sintaksisi. Bakı, 1983
11. H.Balıyev. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasından mühazirələr. Bakı, 2007
12. K.Abdullayev. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, 1998
13. Q.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya. Bakı, 2010
14. Q.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 2007
15. M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Azərbaycan Dövlət Tədris-Pedaqoji Ədəbiyyatı Nəşriyyatı. Bakı, 1963

16. M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, 2007
17. R.Hümmətova. Linqistik təhlilin elmi-metodik əsasları. Bakı, 2017
18. S.Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı, 2007
19. T.Hacıyev, S.Bektaş. Azərbaycan dili dərsliyi - 8-ci sinif. Bakı, 2015
20. T.Hacıyev, S.Bektaş. Azərbaycan dili dərsliyi - 9-cu sinif. Bakı, 2016

Н.Аллахвердиева

**ТРУДНОСТИ, НАБЛЮДАЕМЫЕ СТУДЕНТАМИ ПРИ
ПРЕПОДАВАНИИ ГРАММАТИКИ НА ЗАНЯТИЯХ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА, И ИХ ПРЕОДОЛЕНИЕ**
Резюме

Процесс обучения азербайджанскому языку, как всегда, является одним из главных вопросов современности. В приобретении знаний и умений учащимися необходимо добиться проведения уроков и учебного процесса на основе современных технологий в рамках основных концепций учебного плана. С этой целью в статье приведены основные положения, касающиеся преподавания грамматических предметов в общеобразовательных школах. Грамматический анализ используется чаще других видов лингвистического анализа как в среднем, так и в высшем образовании. Лингвисты связывают это с тем, что ранее языкознание выражалось в терминах грамматики.

Исследования в старшей школе показывают, что учащиеся сталкиваются с рядом проблем при обучении как морфологии, так и синтаксису. Прежде всего причиной этого является смешение морфологических и синтаксических категорий, понятия части речи с частью предложения, морфологический и синтаксический вопрос, неумение правильно выделить разные признаки. Одной из основных задач средней школы является создание и развитие грамматических навыков на уроках азербайджанского языка и преодоление возникающих трудностей. При проведении грамматического разбора проблемные темы, запутанные и трудноразличимые, следует рассматривать с теоретической и практической точки зрения.

Ключевые слова: знания, умения, методика, грамматика, метод

N.Allahverdiyeva

**DIFFICULTIES OBSERVED BY STUDENTS DURING THE
TEACHING OF GRAMMAR IN AZERBAIJANI LANGUAGE LESSONS
AND OVERCOMING THEM**

Summary

The process of teaching the Azerbaijani language, as always, is one of the main issues of our time. In the acquisition of knowledge and skills by students, it is necessary to achieve the course of lessons and the teaching process on the basis of modern technologies within the basic concepts of curriculum teaching. For this purpose, the article contains the main provisions related to the teaching of grammar subjects in secondary schools. Grammatical analysis is used more often than other types of linguistic analysis in both secondary and higher education. Linguists attribute this to the fact that linguistics was previously expressed in terms of grammar.

Research in high school shows that students face a number of challenges in teaching both morphology and syntax. First of all, the reason for this is the confusion of morphological and syntactic categories, the concept of the part of speech with the part of the sentence, the morphological and syntactic question, the inability to correctly identify different features. One of the main tasks of the secondary school is to create and develop grammar skills in the Azerbaijani language classes and to overcome the difficulties encountered. When conducting grammatical analysis, problematic topics that are confusing and difficult to distinguish should be considered from a theoretical and practical point of view.

Keywords: *knowledge, skills, methodology, grammar, method*

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Vüqar Teymurxanlı tərəfindən çapa
təvsiyə olunmuşdur.**